

Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi

Adem Apak
Doç. Dr., UÜ. İlahiyat Fakültesi
ademapak@uludag.edu.tr

Özet

İslâmiyet'ten önce Arapların Bizans'la ilişkilerini milattan öne başlayan Arap-Roma münasebetinin bir devamı olarak görmek mümkündür. İslâmiyet'in zuhurundan sonra Hicazlı Araplar ile Bizans Devleti arasındaki resmî ilişkiler Hz. Peygamber'in (sav) davet mektuplarıyla başlamıştır. İslâm tarihinde Hulefâ-i Râşidîn dönemi İslâmiyet'in Arap Yarımadası dışına hızla yayılmaya başladığı ve Bizans'ın uzun yıllar Sâsânîlere karşı korumaya çalıştığı toprakların Müslümanların eline geçtiği dönemi temsil eder. Bizans bu zaman zarfında Arap taarruzlarına mukavemet gösterememiş, kısa süre içinde Filistin, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'nın tamamından çekilmek zorunda kalmıştır. Aynı anda Hz. Ömer tarafından Şam valiliğine getirilen Muaviye b. Ebû Süyfan, Anadolu topraklarına düzenli seferler başlatmıştır. Muaviye döneminde gerçekleştirilen Anadolu harekâtının en önemlisi İstanbul'un fethi girişimidir. Emevîler devrinde Muaviye'den sonra ikinci defa dahili istikrarı sağlayan Abdülmelik b. Mervan (H.65-86/685-696) Hicretin 73. (M.692-693) yılında Bizans'a karşı harekete geçmiştir. Velid b. Abdülmelik zamanında (H.86-96/696-715) Emevîlerin Anadolu faaliyetleri kesintisiz devam etti. Araplar Emevîler devletinde Süleyman b. Abdülmelik döneminde (H.96-99/M.715-717) Bizans'ın başkenti İstanbul'un fethine yeniden teşebbüs

etmişlerdir. Hişam b. Abdülmelik'ten sonra Anadolu'da Arap-Bizans mücadelesi duraklama dönemine girmiştir. Zira Emeviler bu tarihten itibaren sürekli olarak iç problemlerle ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle Arapların Anadolu seferleri gündemden düşmüştür.

الخلاصة

الصراع العربي- البيزنطي في الأناضول خلال الحكم الأموي

من الممكن النظر الى العلاقات العربية- البيزنطية قبل الاسلام على أنها استمرار للعلاقات العربية- الرومانية التي بدأت قبل الميلاد. بدأت العلاقات الرسمية بين عرب الحجاز والدولة البيزنطية بعد ظهور الاسلام من خلال رسائل الدعوة الى الاسلام. وتعتبر مرحلة الخلفاء الراشدين في التاريخ السلامي- المرحلة التي بدأ فيها الاسلام بالانتشار بسرعة خارج شبه الجزيرة العربية- ومرحلة انتقال المناطق التي بقى البيزنطيون يدافعون عنها لحمايتها من الساسانيين الى أيدي المسلمين . ولم يبد البيزنطيون في هذه المرحلة التاريخية أية مقاومة حقيقية ضد الغزوات العربية, واضطرت خلال فترة قصيرة للانسحاب من فلسطين و سورية و مصر و شمال افريقيا. و بعد ذلك بدأت حملات منظمة على منطقة الاناضول بقيادة معاوية بن أبي سفيان الذي ولاه الخليفة عمر بن الخطاب على بلاد الشام. وتعد محاولة فتح استانبول من أهم الحملات على الاناضول التي جرت في خلافة معاوية. وبعد فترة حكم معاوية واصل الأمويون في عهد عبد الملك بن مروان -الذي حقق الاستقرار الداخلي في الدولة- التحرك من جديد ضد البيزنطيين في السنة الثامنة والسبعين للهجرة. فقد تواصلت حملات الأمويين ضد الاناضول دون انقطاع في عهد الوليد بن عبد الملك. وحاول العرب أيضا في خلافة سليمان بن عبد الملك فتح استانبول, ففي السنة الثامنة والتسعين للهجرة. بعد عهد هشام دخل الصراع العربي-البيزنطي في الاناضول مرحلة ركود, حيث انشغل الأمويون بالمشاكل الداخلية. وبهذا السبب انتهت حملات الأمويين على الاناضول.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Bizans, Emeviler, Muaviye, Abdülmelik b. Mervan, Süleyman b. Abdülmelik.

الكلمات الهمة: الاناضول, البيزنطي, الأمويون, معاوية, استانبول, عبد الملك بن مروان, سليمان بن عبد الملك

Giriş

Arap-Bizans münasebetleri esasında Romalılar döneminde M.Ö. IV ile M.S. 106 yılları arasında hüküm süren Nabâtî Krallığı'na kadar uzanır. Başkentleri Petra olan Nabâtîler uzun süre Roma İmparatorluğu ile Hicaz çölü arasında tampon bölgesi görevi yapmışlar, Romalılar da kendi topraklarına çölden gelebilecek muhtemel bedevî saldırılarından korunabilmek amacıyla bu devletin varlığını desteklemişlerdir.¹ Ancak bu iki ülke arasındaki ilişkiler bozulunca İmparator Traianus (M. 98-117) düzenlediği büyük bir sefer sonucunda Nabâtîler devletini ortadan kaldırmıştır.² Nabâtîlerin ardından M. Ö. I. yüzyılda Bilâdü's-Şam'da Tedmürlüler (Palmireliler) devleti kurulmuştur. Bu devlet de Nabâtîlere benzer şekilde başlangıçta Romalıların himayesini kazanmış, zaman zaman da Romalılarla birlikte Sâsânîlere karşı savaflara iştirak etmiştir. Ancak Tedmürlülerin akıbeti de Nabâtîlerden farklı olmamış, İmparator Orelıan (M. 270-275) kendisine karşı bağımsız hareket eden Kraliçe Zenubiye üzerine yürüyerek Tedmür'ü işgal etmiş ve bu devletin varlığına son vermiştir.³

MS. III yüzyılın sonuna doğru Tedmür devletinin etkisini kaybetmeye başladığı dönemde, Kuzey Arabistan'da iki siyasi birlik gün yüzüne çıkmaya başlamıştır: Bunlar, Me'rib Barajı'nın yıkılmasıyla güneyden göç eden Araplar tarafından kurulmuş olan Gassânî ve Hire devletleridir. Gassânîler, Nabâtîler ve Tedmürlülerin tarihi mirası üzerinde Roma İmparatorluğu'na bağlı olarak Suriye'de; Hireliler ise Sâsânîlerin hâkimiyetini tanımak suretiyle Irak topraklarında hüküm sürmüşler ve kendilerini himaye eden büyük devletlerin destekleriyle varlıklarını İslâm'ın doğuşuna kadar devam ettirmişlerdir.⁴

Suriye'de devlet kuran Gassânîler Miladî III. Yüzyılın başlarında Güney Arabistan'dan Suriye topraklarına göç ederek Gassân nehri kıyılarını yurt edinmişler, ayrıca Roma İmparatorluğu'nun tesiriyle Hıristiyan olmuşlardır. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Doğu Roma adıyla da bilinen Bizans devleti daha önce bölgede kurulan Nabâtîler ve Tedmürlüler'de olduğu gibi, ülkenin güney sınırlarını çölde yaşayan bedevîlerden ve doğudan gelmesi muhtemel Sâsânî saldırılarından

¹ Cevad Ali, *el-Mufassa fî Tarihi'-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1993, II, 68-72, 600-627.

² Cevad Ali, *el-Mufassal*, III, 5-76; Zeydan, Corci, *el-Arab Kable'l-İslâm*, (thk. Hüseyin Munis), Kahire ts., s. 81-97. Geniş bilgi için bk. Çağatay, Neş'et, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, Ankara 1957, s. 33-36.

³ Zeydan, Corci, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 98-108; Cevad Ali, *el-Mufassal*, III, 76-155; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 37-51.

⁴ Cevad Ali, *el-Mufassal*, II, 626-629.

koruyabilmek için bu devletin varlığını desteklemiştir. Gassânîlerin yaşadıkları topraklar Miladî 613-614 yılları arasında Sâsânîlerin istilâsına maruz kalmıştır. Miladi 628 yılında ise Doğu Roma ordularının İranlıları mağlup etmesiyle işgalden kurtulan Gassânîler bu tarihten İslâmî fetihlere kadar Bizans himayesinde yarı bağımsız bir şekilde varlıklarına devam etmişlerdir.⁵

Hicaz Arapları ile Bizans arasındaki ticarî ilişkiler de İslâm öncesi döneme kadar uzarır. Nitekim Hz. Peygamber'in (sav) kabilesine adını veren dedesi Hâşim, Rumlar ve Şam'daki Gassânîler ile Mekke adına bir ticaret anlaşması yapmış⁶, ayrıca Kureyşli tüccarların Bizans topraklarında rahat ticaret yapabilmeleri ve vergilerden muaf tutulabilmeleri için Kayser'den izin almıştır.⁷ Kendisi de Şam bölgesine gerçekleştirdiği bir ticaret seferi esnasında Gazze'de vefat etmiştir.⁸

İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Peygamber'in (sav) 12 yaşında iken amcası Ebû Talib'in de katıldığı bir Kureyş ticaret kervanıyla Medine-Dimaşk yolu üzerinde bulunan Busra'ya geldiği ve burada Bahira adındaki rahip ile görüştüğü zikredilir.⁹ Allah Rasûlü (sav), 25 yaşlarında da Hz. Hatice adına gerçekleştirdiği ticarî seferde yine aynı şehre uğramış, bu defa da Nastûra isimli başka bir rahiple karşılaşmıştır.¹⁰

I. Emevîler Dönemine Kadar Arap-Bizans İlişkileri

İslâmiyet'in zuhurundan sonra Hicazlı Araplar ile Bizans İmparatorluğu arasındaki resmî ilişkiler Hz. Peygamber'in (sav) dine davet mektuplarıyla başlatılmıştır. Kaynaklara göre Allah Rasûlü (sav), Hicrî 8. yılın başında (M. 629) Dıhye b. Halife el-Kelbî'yi doğrudan Bizans İmparatoru Herakleios'a (610-641) gönderirken, ona bağlı Şam bölgesi idarecilerinden Hâris b. Şimr ve Cebele b. Eyhem'e ise Şüca' b. Vehb el-Esedî'yi yollamış¹¹, ayrıca Hâris b. Umeyr el-Ezdî'yi İslâm'a davet mektubuyla birlikte Busra valisine elçi

⁵ Hitti, K., Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), I-V, İstanbul 1980, I, 118-123; Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, (sad. M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli), Ankara 1997, s. 44-46.

⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebî), I-IV, Beyrut ts., I, 147; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), I, 75-76; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem, 1963, I, 59.

⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 143, 148; Belâzürî, *Ensâb*, I, 59.

⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 144-145; Belâzürî, *Ensâb*, I, 64-65.

⁹ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, (thk. Muhammed Hamidullah), Konya, 1981, s. 53-55; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 191-195; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 120-121; Belâzürî, *Ensâb*, I, 85, 96-97.

¹⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 199; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 130.

¹¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 254-255; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 259-291.

olarak göndermiştir. Bizans İmparatorluğu'na bağlı olarak bölgede görev yapan Gassânî emirlerinden Şurahbîl b. Amr, Medine'den gelen elçiyi kendi kontrolündeki topraklardan geçerken tutuklayıp öldürmüştü¹², Allah Rasûlü (sav) geleneksel elçilik hukukunu hiçe sayan ve Müslümanlara karşı açık bir düşmanlık işareti olarak gördüğü bu hareketi karşılıksız bırakmamak amacıyla Zeyd b. Hârise komutasında bir orduyu Şam topraklarına doğru göndermiştir. Hârîs'i katleden Şurahbîl, Müslüman Arapların kendisi üzerine yürümekte olduklarını haber alınca durumu Bizans İmparatoru'na bildirmiş, bunun üzerine bölgede bulunan Lahm, Cüzâm, Behrâ, Belî gibi Arap kabilelerinin dâhil olmalarıyla birlikte büyük bir Doğu Roma ordusu hazırlanmıştır. Belkâ şehrine bağlı Mûte'de Hicretin 8. yılın Cemâziyelevvel (M. Eylül 629) ayında güçleri denk olmayan iki ordu karşı karşıya gelmiş, savaşta Hz. Peygamber (sav) tarafından tayin edilen komutanların sırasıyla şehid düşmeleri üzerine Hâlid b. Velîd idareyi ele alıp başarılı bir ricat hareketiyle Müslümanları hezimetten kurtarmıştır.¹³

Mûte savaşı, Bizans ile Müslümanların ilk önemli karşılaşması, aynı zamanda Hicaz Araplarının Yarımada dışını hedef alarak gerçekleştirdikleri ilk askerî faaliyet olmuştur. Allah Rasûlü (sav) Mûte harbinin üzerinden daha bir ay geçmeden Bizans'ın himayesi altında bulunan Kudâa kabilesi üzerine Amr b. el-Âs komutasında bir ordu göndermiştir. Amr, Zâtu's-Selâsil bölgesinde düşmanı mağlup etmiş, bu sonuçla Müslümanlar Mûte'nin intikamını almışlardır.¹⁴

Müslüman Arapların Bizans ile Bilâdü's-Şam'da ikinci defa karşılaşmaları ihtimali Tebük seferi ile gündeme gelmiştir. Bu faaliyetin sebebi yakın zamanda Fars İmparatorluğu'nu mağlup eden Bizans devletinin kendisine bağlı Arap kabilelerini de yanına almak suretiyle kuzeyden Hicaz topraklarına doğru büyük bir saldırı düzenleyeceği haberinin alınmasıdır.¹⁵ Bunun üzerine Allah Rasûlü (sav) Hicretin 9. yılı Receb ayında (M. Ekim 630) yaklaşık 30.000 kişilik bir orduyla kuzeye doğru harekete geçmiştir.¹⁶ Müslümanlar Medine'ye 700 km. uzaklıkta ve Şam yolu üzerinde bulunan Tebük'e kadar ilerleyip burada karargâh kurmuşlar, bölgede 20 gün beklemelerine rağmen ne Bizanslılar, ne de Hıristiyan Araplarla

¹² Vâkıdî, *Kitabü'l-Meğâzî*, (thk. Marsden Jones), I-III, Beyrut 1984, *Meğâzî*, II, 755-756; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 128.

¹³ Buhârî, *Cihâd* 7, 183; Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 756-763; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 22-23; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 128-129.

¹⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 770-771; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 131.

¹⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, III, 990-991; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 159; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 165.

¹⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, III, 1002; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 162.

karşılaşmışlardır.¹⁷ Bundan istifadeyle Hz. Peygamber (sav) Cerbâ, Eyle Limanı, Ezruh, Maknâ ve Maan'a askerî birlikler göndermiş, adı geçen bölgelerde yaşayan kabile liderleri cizye ödemek şartıyla Müslümanlara tabi olmuşlardır. Diğer taraftan Hâlid b. Velîd kumandasındaki başka bir ordu bölgeye yakın bir mevkiye bulunan Dümetü'l-Cendel üzerine gönderilmiş, buradaki Hıristiyan Araplar da Müslümanların hâkimiyetini kabul etmişlerdir.¹⁸

Tebük seferi, Müslümanların Doğu Roma İmparatorluğu'na en açık meydan okuma girişimidir. Zira büyük bir orduyla Arap Yarımadası'nı işgal edeceklerini söyleyen Rumların topraklarına giren ve burada 20 gün boyunca kendilerini bekleyen Müslüman Araplara karşı çıkmamış olması, Bizans'ın doğu sınırının daha batıya kaydırıldığı, başka bir ifadeyle Arap Yarımadası'nın kuzey tarafında yer alan bölgeleri Araplara terk ettiklerinin bir işaretidir. Nitekim bu hadiseden sonra ne Bizanslılar, ne de bölgede onların müttefiki durumundaki Hıristiyan Araplar Hicaz üzerine herhangi bir askerî faaliyet gerçekleştirebilmişlerdir. Bundan sonra Araplar ile Bizans'ın hesaplaşma merkezi Bilâdü's-Şam olmuş, Müslümanlar için hücum, Bizanslılar için ise savunma süreci başlamıştır. Dolayısıyla Arap Yarımadası'nın kuzeyinden başlayarak bir taraftan Küçük Asya (Anadolu) içlerine, diğer taraftan da Atlas Okyanusu'na, oradan da Batı Avrupa içlerine kadar ulaşacak olan Müslüman Arap fetih hareketinin esas başlangıç adımının Tebük seferi ile atıldığını ileri sürmek ve bu faaliyetleri asıl başlatanın da bizzat Hz. Peygamber (sav) olduğunu ifade etmek mümkündür.

Hulefâ-i Râşidîn dönemi, İslâm dininin Arap Yarımadası dışına hızla yayılmaya başladığı ve Bizans'ın uzun zamandır Sâsânîlere karşı korumak için mücadeleye verdiği toprakların Müslümanların eline geçtiği dönemi temsil eder. Bizans bu süreçte meydana gelen fetih hareketlerine mukavemet gösterememiş ve kısa süre içinde Suriye ve Filistin'den çekilmek zorunda kalmıştır. İmparator Herakleios'un (M.610-641) kardeşi Theodoros Hicretin 13. (M.634) yılında gerçekleşen Ecnâdeyn savaşında Hâlid b. Velid karşısında ağır bir yenilgiye uğramış¹⁹, bundan iki yıl sonra Müslümanların kesin zaferiyle neticelenen Yermük Muharebesi (H.15/M.636)

¹⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, III, 1015.

¹⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, III, 1025-1047; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 169-170; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 166; Belâzürî, *Futûh*, s. 79-85.

¹⁹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ-Ömer Enîs et-Tabbâ), Beyrut 1987, s.156-157; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân), III, 417-419; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986, II, 286-287; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif--Mektebetü'n-Nasr), VII, 31-32.

Bizans'ın Suriye'den ümidini tamamen kesmesine neden olmuştur.²⁰ Bunun sonucunda Şam bölgesinde Busra, Dimaşk, Baalbek, Hama, Humus gibi önemli şehirler Müslümanların eline geçmiştir. Bölgede Hıristiyanlığın dinî merkezi Kudüs'ün (16/637) elden çıkışı²¹ Akdeniz sahilindeki Kayseriye izlemiştir²², bundan kısa süre sonra da Amr b. el-Âs'ın tahıl ambarı olarak görülen Mısır'ı fethetmesiyle Bizans, ekonomik açıdan da büyük bir kayba uğramıştır²³. Bu fetih faaliyetlerinde Hâlid b. Velîd, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Amr b. el-Âs ve Yezîd b. Ebû Süfyân gibi komutanlar görev yapmışlardır.²⁴ Hicretin 17-19. yılları (M.638-640) arasında Şam ve civarında görülen veba salgını bir çok Müslüman askerinin yanı sıra Dimaşk valisi Yezîd b. Ebû Süfyân'ın da ölümüne sebep olunca, bölge valiliğine Muaviye b. Ebû Süfyân getirilmiştir.²⁵ Muaviye bu görevi üstlenmesinden itibaren Rum topraklarına sistemli sefer düzenlemeye başlamış, onun emrinde harekete geçen Müslüman ordular, Anadolu içlerinde Ammuriye'ye (Ammorion)²⁶ kadar ulaşmışlardır.²⁷

Hz. Osman'ın halifeliği zamanında Şam valiliğini sürdüren Muaviye'nin görev ve yetki alanı daha da genişletilmiştir. Muaviye bunun üzerine Bizans'a karşı gerçekleştirdiği askerî seferleri daha planlı ve düzenli hale getirmiş, Arap orduları Antakya'ya girmişlerdir. Yezîd b. Hur el-Absî komutasındaki başka bir ordu çıktığı yaz seferinde Antakya sınırlarını aşarak Tarsus'a ulaşırken²⁸, Muaviye,

²⁰ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 186; Taberî, *Tarih*, III, 603; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 344.

²¹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.188-189; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 3347-350.

²² İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Mearif*, Beyrut 1970, s.150; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.191-192; Ya'kübî, *Tarih*, I-II, Beyrut 1960, II, 150, Taberî, *Tarih*, III, 603-605; IV, 62; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 346, 392; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 79.

²³ İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991, s. 69-70; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 301; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, I-XXVII, Kâhire ts., (Dâru'l-Kütüb), XIX, 290; Makrîzî, *Hitat*, I-II, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), I, 290-293; İbn Tagriberdî, *en-Nücümü'z-Zahire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XXII, Kahire 1929, I, 21-22

²⁴ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 159-164, 165, 178-179, 190-192, 192-193; Ya'kübî, *Tarih*, II, 140, 150; Taberî, *Tarih*, III, 604, IV, 62, 396-397; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 193-194, 282; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 7-8, 20-21.

²⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 192; Ya'kübî, *Tarih*, II, 150; Taberî, *Tarih*, IV, 62.

²⁶ Ammorion, İç Batı Anadolu'da bugün harabe halinde kalan ve Emirdağ'ın 17 km. kadar doğusunda, Hamzacalı ve Hisar köyleri arasında bulunan eski bir yerleşim merkezidir. İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967, s.101, 106, 107, 109, 113, 253, 258; İbn Havkal, *Kitabu Sireti Arz*, Leyden 1967, *Kitabu Sireti Arz*, s. 129.

²⁷ Taberî, *Tarih*, IV, 250; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 44; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 123.

²⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 250; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 44; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 151.

Hicretin 33. yılında (M. 653-54) bizzat kendi emrindeki ordu ile Malatya önlerine kadar gelmiştir.²⁹ Hz. Osman'ın halifeliği döneminin sonuna kadar Anadolu üzerine seferleri devam ettiren Muaviye, fethedilen toprakların bir kısmına Arap kabilelerini yerleştirmek suretiyle bölgede sınırlı da olsa bir iskân politikası takip etmiştir.³⁰

Hz. Ömer'in halifeliği sırasında deniz seferi izni alamayan, bu nedenle Kıbrıs fethini gerçekleştiremeyen Şam valisi Muaviye³¹ aradığı fırsatı Hz. Osman'ın halifeliği esnasında bulmuştur. Aslında Hz. Osman da selefinin çekincelerini taşıyarak başlangıçta ona izin vermeye istekli değildi.³² Ancak yola çıkarken ailesini de yanına alması ve sadece gönüllü askerlerle gitmesi şartıyla Muaviye'ye Kıbrıs seferi müsaadesi verdi.³³ Hicretin 28.(M.648) yılında³⁴ gerçekleştirilen Kıbrıs hareketine sahâbeden Ebû Zer el-Gıfârî, Ubâde b. Sâmit ve Ümmü Harâm binti Milhân gibi seçkin şahsiyetler de iştirak etmişlerdir.³⁵ Akka'dan³⁶ hareket eden donanma, Kıbrıs sahillerine ulaştıktan sonra karada kendilerini karşılayan düşman ordusunu yenilgiye uğratmış, yapılan görüşmeler sonucunda ada halkı yıllık yedi bin dinar vergi ödemek şartıyla anlaşmaya razı olmuştur. Anlaşma esnasında Kıbrıslıların, Bizans üzerine yapılacak seferlerde Müslümanlara yardımcı olacakları hususu da karara bağlanmıştır.³⁷

II. Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi

Muaviye b. Ebû Süfyan, Hz. Ömer tarafından Şam'a vali tayin edilmesinden itibaren Anadolu üzerine düzenli seferler başlatmıştı. Ancak Hz. Osman'ın son dönemi ile Hz. Ali'nin halifeliği sürecinde

²⁹ Taberî, *Tarih*, IV, 317; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülük*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992, V, 40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 68-69.

³⁰ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 245.

³¹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.208; Taberî, *Tarih*, IV, 260-261.

³² Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 208.

³³ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 208-210; Taberî, *Tarih*, IV, 260-261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 153.

³⁴ Seferin H.29 (M.649), H.33 (M.654) te olduğunu nakleden rivayetler için bk. Taberî, *Tarih*, IV, 259; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1975, s. 171.

³⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48.

³⁶ Akka, Eski Atik'in Hacco (Akko), Yunanlılar'ın Ptolemais, Fransızlar'ın Acre dedikleri günümüzde Filistin'in batısında yer alan bir sahil şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975, IV, 143-144.

³⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, (thk. Süheyl Zekkâr), I-II, Beyrut 1993, s. 98; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 208-209; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, (nşr. Ömer Faruk Tabbâ), Beyrut ts. (Dâru'l-Erkam), *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 131; Ya'kübî, *Tarih*, II, 166; Taberî, *Tarih*, IV, 262-263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 153.

devam eden iç çekişmeler sebebiyle bu faaliyetler kesintiye uğradı. Muaviye halifelik görevini üstlendikten ve ülkede siyasî birliği temin ettikten sonra H.42 (M.662) yılında Bizans'ın kontrolünde bulunan Kuzey Afrika ile birlikte Anadolu seferlerini de başlattı.³⁸ Rum topraklarına giden ordular hedef alınan bölgelerde kayda değer başarılar elde ettiler.³⁹ H.43 (M.663) ve H.44 (M.664) yıllarında Bizans'a karşı hem karadan hem de denizden seferler gerçekleştirildi. Bu faaliyetler yaz ve kış olmak üzere yılda iki defa düzenleniyor, ordular kışı Bizans topraklarında geçirdikten sonra baharla birlikte tekrar hücum başlatıyorlardı.⁴⁰

Müslüman fatihler Suriye ve Mezopotamya topraklarında hızla ilerleyip bölgede yaşayan Ârâmîlerin hızla Araplaşmasını sağlamakla birlikte aynı faaliyeti Anadolu'da gerçekleştirilmemişler, burada adım adım kendi bölgelerini genişletmeye, Bizans'a tabi olan araziye de küçültmeye çalışmamışlardır. Hatta zaptettikleri büyük şehirlerde tutunmak için de büyük gayret sarf etmemişler, sadece mutad olarak her yaz mevsiminde Amanos ve Toros silsileleri yoluyla Anadolu içlerine akınlar yapmışlar, bol esir ve ganimet aldıktan sonra geri dönmüşlerdir. Bu adımların altında Arapların Anadolu'yu kendileri için bir yurt olarak düşünmedikleri gerçeği yatar. Anlaşılan coğrafya ve tabiat şartlarının farklılığı sebebiyle Arap kabileleri özellikle Toros dağlarının kuzey ve batı kısımlarına iltifat etmemişler ve buralara yerleşmeyi düşünmemişlerdir. Bu sebeple karşılıklı toprak iltihakları gerçekleşse, hatta Arap orduları karadan İstanbul'a kadar ulaşmış olsa da Toros silsilesi her iki devlet arasında tabii bir sınır olma özelliğini sürdürmüştür. Hatta taraflardan biri bazen diğer tarafı tamamıyla imha edebileceği hissini veren büyük başarılarından sonra bile, galip tarafın toprak ilhakından hemen hemen büsbütün vazgeçmesi suretiyle sulh anlaşmaları yapılmıştır. Karşılıklı mücadeleler esnasında sadece doğrudan doğruya sınır bölgesinde bulunan ve en mühim geçitlerin anahtarı rolünü gören şehir ve kalelerin ele geçirilmesine özel önem verilmiş, diğer şehir ve bölgeler fazla ısrar edilmeden rakip tarafa terk edilebilmiştir. Araplar ile Bizans arasında bitip tükenmeyen gazalar sebebiyle her iki devlet arasında oldukça geniş bir arazi şeridi sahihsiz bir hudut bölgesi olarak atıl vaziyette kalmıştır. Bunda Bizans İmparatoru Herakleios'un Suriye'yi boşaltmak zorunda kalınca bölgedeki şehirleri Müslümanlara bırakmamak için tahrip etmesinin, ahalisini de tehcire zorlamasının etkisi vardır. Arap fatihlerin de Anadolu'ya

³⁸ Ya'kübî, *Tarih*, II, 239; Taberî, *Tarih*, V, 172.

³⁹ Taberî, *Tarih*, V, 172; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 193.

⁴⁰ Muhammed Hudari Bey, *Muhadaratü Tarihi'l-Ümami'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Emeviyye*, (thk. Şeyh Muhammed Osmanî), Beyrut 1986, s. 441. Seferlerin sebepleri hakkında bk. Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001, s. 48-49

ilerlemeleri esnasında arkalarında kendilerini tehdit edebilecek müstahkem şehirler bırakmamak için buradaki yerleşim birimlerini boşalttıkları ve bölgeyi insansız bir alana çevirmeye çalıştıkları da unutulmamalıdır.⁴¹

Bizans ile yapılan savaşlarda Müslümanlar genelde taarruz eden, Bizanslılar ise savunmaya çekilen taraf konumunda olmuşlardır. Ancak bununla birlikte her iki devlet için de tam bir üstünlük gerçekleşmemiştir. Gerek Arapların gerekse Bizans'ın zaman zaman rakibine üstünlük sağladığı dönemler olmuş, ancak bu durum uzun süre devam etmemiştir. Bunda her iki tarafın da kendi iç problemleri ve saltanat mücadeleleriyle baş etmek durumunda kalmalarının etkisi büyüktür. Bu gibi hallerde zor durumda kalan taraf belli miktar mal ve para karşılığında diğeriyle anlaşmaya çalışmış, durumu düzeldikten sonra çeşitli bahanelerle anlaşmalar bozularak tekrar savaş haline dönülmüştür. Bununla birlikte gerçekleştirilen savaşlar bir hâkimiyet mücadelesinden çok prestij sağlama ve kendi asıl bölgelerini koruma düşüncesiyle cereyan etmiştir. Bizans için öncelikli koruma alanı İstanbul, Emevîler için ise Şam toprakları olmuştur. Bu sebeple her iki bölgenin de ortasında yer alan Anadolu coğrafyası iki taraf için bir ara bölge kabul edilmiş, tam sahiplenme gerçekleşmediği için bölgenin kontrolü karşılıklı olarak rakiplere terk edilebilmiştir. Böyle bir anlayış da pek çok Anadolu şehrinin sık sık yağmalanmasına ve halkın hayatının zorlaşmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla iki devlet arasındaki nüfuz mücadelesinde en fazla zarar gören bölgelerden birinin de Anadolu olduğunu söylemek mümkündür.

Muaviye döneminde Anadolu'yu hedef alan faaliyetler, ilk önce Büsr b. Ebû Ertat komutasında gerçekleştirildi.⁴² Diğer bir komutan Mâlik b. Hübeyre de Hicretin 46. (M.666) ve 47. (M.667) yıllarında emrindeki ordularla Rum topraklarında kaldı.⁴³ Bütün bu askerî harekâtın asıl hedefi ise Bizans'ın başkenti İstanbul'du. Bundan dolayıdır ki, Muaviye döneminde gerçekleştirilen Anadolu seferlerinin en önemlisi İstanbul'un fethi girişimi kabul edilir. İlk İstanbul muhasarasının ne zaman meydana geldiği konusunda tarihçiler farklı görüşler ileri sürerler. Bir kısmı faaliyet tarihi olarak Hicretin 49. (M.669) yılını zikrederken⁴⁴, başka kaynaklarda seferin bundan

⁴¹ Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 1, 36-39.

⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 201, 209; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 24, 27.

⁴³ Ya'kübî, *Tarih*, II, 239-240; Taberî, *Tarih*, V, 181, 212, 227, 229; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 217, 220, 223-224.

⁴⁴ Taberî, *Tarih*, V, 232; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 224; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 32.

bir yıl sonra yapıldığı rivayet edilir.⁴⁵ Birinci ordunun kışın, ikincisinin ise yaz aylarında yola çıkmasının İstanbul muhasarasıyla ilgili farklı tarihlerin kaydedilmesine sebebiyet verdiği söylenebilir. Ayrıca bu iki ordunun seferinin başlangıç tarihi, muhasara dönemi ve geri dönüşleri arasında uzunca bir zaman geçmesi de râvîlerin farklı tarih vermelerine sebebiyet vermiş olabilir.⁴⁶

Muaviye'nin halifeliği zamanında (H.41-60/M.661-680) gerçekleştirilen ilk İstanbul seferinde oğlu Yezid b. Muaviye takviye gönderilen ordunun komutanı olarak göreve yapmıştır.⁴⁷ Bu ordu içerisinde Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Ebû Eyyüb el-Ensârî gibi sahabe önderleri de yer almışlardır.⁴⁸ Ebû Eyyüb'un bu dönemdeki fetih girişimlerinde şehit olduğu bilinmekle birlikte, şehadetin hangi tarihte gerçekleştiği hususu açık değildir. Rivayetlerde onun muhasaranın ilk yılı, ikinci, üçüncü ve dördüncü yılı vefat ettiği şeklinde farklı bilgiler yer alır.⁴⁹ Tarihçiler Ebû Eyyüb'un İstanbul'da ölümü ve buraya defnini şu şekilde aktarırlar: Ebû Eyyüb sefer esnasında rahatsızlanınca ordunun komutanı Yezid'e şayet burada ölürse kendisinin düşman arazisinin en uç bölgesine defnedilmesini vasiyet etti. Onun bu görüşmeden kısa süre sonra vefat etmesi üzerine İstanbul'un surlarının kıyısına defnedildi. Bu hadiseyi öğrenen Bizans kralı Müslümanlar gittikten sonra hakaret amacıyla mezarı açtırarak cesedi yerinden çıkaracaklarını ilân etti. Ancak Yezid'in şayet böyle yaparlarsa Arap yurdunda yaşayan bütün Hıristiyanları öldüreceği tehdidinde bulunması üzerine Bizanslılar Ebû Eyyüb'un kabrine dokunmadıkları gibi, türbesine saygılı davranacaklarına dair söz verdiler. Nitekim daha sonraki dönemlerde onun kabri Hıristiyanlar tarafından bir aziz mezarı gibi kabul edilmiş ve kuraklık zamanlarında yağmur talebi için bir ziyaret mahalli haline getirilmiştir.⁵⁰

⁴⁵ Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 211; Ya'kübî, *Tarih*, II, 240; Taberî, *Tarih*, 234.

⁴⁶ Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye*, s. 51. İlk İstanbul seferinin tarihi hakkında farklı değerlendirmeler için bk. Uçar, Şahin, "Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Uç Muhasara", Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi, Konya 1986, sayı 1, s. 69; Eslem, Muhammed, "Emir Muaviye'nin Halifeliği Srasında İstanbul'a Düzenlenen İlk Seferler", I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu, İstanbul 1996, s. 25.

⁴⁷ Taberî, *Tarih*, V, 234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 227.

⁴⁸ Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 159; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 32.

⁴⁹ Mes'ûdî, *Mürüçü'z-Zeheb*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964, III, 33; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 32. İbnü'l-Esîr, Ebû Eyyüb'un kuşatmanın ilk yılında şehit olduğunu kabul eder. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228.

⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 485; İbn Abdirabbih, *Kitabu'l- İkdî'l-Ferid*, I-VII, Kâhire 1965, IV, 368; İbn Abdilberr, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, Kahire ts., (Dâru Nehdati Mısır), IV, 1606-1607; Kazvini, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut ts., (Dâru Sâdır), s. 606; Canard, Marius, "Tarih ve Efsaneye

Muaviye b. Ebû Süfyan döneminde Emevîlerin ilk İstanbul muhasarasını gerçekleştirecek olan Arap donanması Marmara'ya gelerek Kapıdağ (Kyzikos) yarımadasına yerleşmişti.⁵¹ Müslümanlar bu adayı sonraki İstanbul seferleri için emniyetli bir üs olarak kullandılar.⁵² Donanmanın amacı kışı burada geçirip baharda yeniden saldırmaktı. Ancak kışın son derece sert geçmesi, muhasarayı gerçekleştiren ve soğuk iklime alışık olmayan Arapları zor durumda bıraktı. Bu arada Anadolu üzerine karadan gerçekleştirilen faaliyetler de birkaç koldan devam ediyordu. Bu seferlerde Büsr b. Ebû Ertat, Süfyan b. Avf, Fedâle b. Ubeyd, Muhammed b. Abdurrahman, Abdullah b. Mesâde el-Fezarî ve Muhammed b. Abdullah es-Sekafî ve Yezid b. Şecerre er-Rehavî gibi komutanlar Bizans topraklarına saldırılar düzenlediler.⁵³ Kara seferlerinin yanında denizde de önemli başarılar elde edildi. Akdeniz'deki Şam sahillerinden hareket eden bir Müslüman donanması buradan Ege'ye açılarak İstanbul rotası üzerinde bulunan İzmir'i (Smiyra) 52 (672) ele geçirdi.⁵⁴ Bu fetihle birlikte Araplar Akdeniz'deki varlıklarını daha da güçlü hale getirerek yeni bir İstanbul seferi hazırlıklarını tamamlamış oldular.⁵⁵

Hicretin 53. (M.673) yılında Abdurrahman b. Ümmü Hakem Rum topraklarına sefere çıktı.⁵⁶ Aynı yıl içinde Cünâde b. Ebî Ümmeyye komutasındaki donanma ise Rodos'u kontrol altına aldı.⁵⁷ Kıbrıs, Rodos, Kos ve Sakız adalarının tamamı Müslümanlar için güvenli hale getirildikten sonra Hicretin 54.(M.674) yılı baharında Arap donanması Çanakkale boğazını aşarak Muaviye döneminin ikinci büyük İstanbul muhasarasını başlattı.⁵⁸ Gemiler Haliç yakınına kadar yaklaşıp karaya asker çıkardılar. Burada sonbahara kadar çarpışmalar devam etti. Kış yaklaşınca Araplar daha önce ele

Göre *Arapların İstanbul Seferleri*", (çev. İsmail Hami Danişmend), *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1956, s. 219; Öztürk, Necdet, *Fetih Öncesi İstanbul Kuşatmaları*", İstanbul Armağanı, I-III, Fetih ve Fatih, İstanbul 1995; Eslem, Muhammed, *Emir Muaviye'nin Halifelîği Sırasında İstanbul'a Düzenlenen İlk Seferler*", s. 26-27; Algül, Hüseyin, *Ebû Eyyüb el-Ensârî*", DİA, X, 124.

⁵¹ Taberî, *Tarih*, V, 234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228, 248.

⁵² Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995, s. 115; Aycan, İrfan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara 1993, s. 22-23.

⁵³ Ya'kübî, *Tarih*, II, 240; Taberî, *Tarih*, V, 253, 287, 301; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 249, 255, 278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 226-227, 233, 244; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 45, 58.

⁵⁴ Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 115.

⁵⁵ Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990, s. 83-85.

⁵⁶ Taberî, *Tarih*, V, 288.

⁵⁷ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 330; Taberî, *Tarih*, V, 288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 244; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 61.

⁵⁸ Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 115.

geçirmiş oldukları Kapıdağ'a çekildiler.⁵⁹ Bu tarihten sonra hem karadan hem de denizden gerçekleşen saldırılar aralıklarla devam etti. Başlangıçta kısmî başarılar elde edilerek Rumlara kayıplar verdirildi. Ancak Bizans'ın elinde Rum (Grek) ateşi⁶⁰ olarak bilinen çok güçlü bir silah vardı. Bu sayede Bizans donanması her saldırıda Arapları geri püskürtmeyi başarıyordu.⁶¹ Dolayısıyla Bizans başkentinin bu silah sayesinde Arapların ve diğer kuşatmacı milletlerin eline geçmekten kurtulduğunu söylemek mümkündür.

Başarısız muhasaradan sonra Arap orduları (H.54-58/M.673-677) yılları arasında Bizans üzerine düzenli olarak yaz ve kış seferlerini sürdürdüler.⁶² Hicretin 58. (M.678) yılında Cünâde b. Ebû Ümeyye kumandasındaki donanma son kez İstanbul önlerine geldi.⁶³ Mâlik b. Abdullah da karadan bu donanmaya destek verdi. Rum ateşi karşısında Müslümanlar yine başarı gösteremediler. Üstelik komutanlardan Yezid b. Şecerre'nin çarpışmalar esnasında ölmesi, ordunun düzeninin bozulmasına ve ardından ağır kayıplarla geri çekilmek zorunda kalmasına sebep oldu.⁶⁴ İstanbul kuşatmasının kaldırılmasının ardından dönüş yolunda Arap donanması tutulduğu fırtına sebebiyle neredeyse tamamen yok oldu. Benzer şekilde Anadolu'daki kara ordusu da düşman saldırılarına uğradı. Bu başarısızlık neticesinde Muaviye, Bizans ile sulh yapmak zorunda kaldı.⁶⁵ Otuz yıl sürmesi kararlaştırılan anlaşmaya göre Müslümanlar yıllık olarak 3.000 dinar, 50 savaş esiri ve 50 Arap atı

⁵⁹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 330.

⁶⁰ Grek mimar Kallinikos tarafından icat edilen, terkibi ve imali sadece Bizanslılar tarafından bilinen bir tür yanıcı ve patlayıcı maddedir. (bk. Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 116). Rum ateşi karaya ve gemi üzerine yerleştirilen mancınıklarla düşmanlara karşı düştüğü yerde suyun bile söndüremediği büyük yangınlar çıkaran patlayıcı maddeler yağdırmaktadır. Bu, Bizans kuvvetlerinin ellerinde bulunan en etkili ve en korkunç silahtı. Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, I-II, (çev. Haluk Şaman), İstanbul ts., Tercüman 1001 Temel Eser, s. 139.

⁶¹ Vasiliev, A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. A.M. Mansel), Ankara 1943, s. 272.

⁶² Taberî, *Tarih*, V, 293, 299, 301, 308, 309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 248, 249, 253, 254; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 78.

⁶³ Taberî, *Tarih*, V, 315; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 253; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 81-82, 94.

⁶⁴ Taberî, *Tarih*, V, 309.

⁶⁵ Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 116; Bailly, A., *Bizans Tarihi*, s. 139; Öztürk, Necdet, *"Fetih Öncesi İstanbul Kuşatmaları"*, s. 39; Mantran, Robert, *İstanbul Tarihi*, (çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2001, s. 66; Yiğit, İsmail, *"Emevîler Zamanında Gerçekleşen İstanbul Seferleri"*, Uluslar arası İstanbul'un Fethi Konferansı, İstanbul 1997, s. 53.

vermeyi taahhüt ettiler (H.58/M.678).⁶⁶ Bu tarihten sonra Anadolu seferleri kesintiye uğramış, tabîi olarak İstanbul'un fethiyle ilgili olarak herhangi bir teşebbüs olmamıştır.⁶⁷ Muaviye b. Ebû Süfyan'ın halifeliği döneminde Arapların gerçekleştirdikleri İstanbul muhasaraları fetih gerçekleşmediği için başarısız teşebbüsler olarak görülebilir. Ancak bu seferler sebebiyle Bizans İmparatorluğu'nun bütün gücünü İstanbul'un korunmasına yoğunlaştırması, Arapların Anadolu'da çok rahat hareket etmelerine imkân vermiştir.⁶⁸

Bizans devleti Emevîler döneminde meydana gelen iç karışıklıklardan sürekli olarak istifade etmeyi geleneksel politika haline getirmiştir. Nitekim Rumlar, Hz. Ali ile mücadelesi esnasında Muaviye'yi ağır şartlarda anlaşma yapmaya zorlamışlar, benzer şekilde Abdülmelik'in halifeliğinde de iç problemleri fırsat bilerek Emevîler devletini kendilerine vergi vermek durumunda bırakmışlardır. Ayrıca Müslümanlar ile Bizans arasındaki tampon bölgede yaşayan Hıristiyan Merdâîler (Cerâcime) Bizans'tan aldıkları desteklerle Müslümanlar aleyhine sürekli olarak sınıır ihlalleri gerçekleştirmişlerdir. O kadar ki, halife Abdülmelik ülke topraklarına saldıran Merdâîler sebebiyle Arap izzet-i nefesine pek hoş gelmeyen şartlarda Bizans'la anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Bütün bu nedenler Bizans meselesini Emevîler için en önemli dış politika konusu haline getirmiştir.⁶⁹

Muaviye'den sonra Emevîler devletinde ikinci defa dahilî istikrarı temin eden Abdülmelik b. Mervan (H.65-86/685-696) Hicretin 73. (M.692-693) yılında Bizans'a karşı harekete geçmeye karar verdi. Bu amaçla el-Cezîre valisi olan kardeşi Muhammed b. Mervan'ı Suriye'den Bizans üzerine düzenlenecek seferlere başkomutan tayin etti.⁷⁰ Bu adımla birlikte Anadolu'yu kontrol merkezli Arap-Bizans mücadelesi yeniden başlamış oldu.

Ermeniye'nin kontrol altına alınması esnasında Bizans'la işbirliği yapan ve onları sürekli olarak Müslümanlara saldırmaya teşvik eden bazı Ermeni ileri gelenleri Suriye'ye getirilerek hapsedilmişti. Bir süre sonra hapisten kaçan Ermeni liderlerinden biri ülkesine dönerek tekrar isyan başlattı. Eski müttefikleri Bi-

⁶⁶ Mesudî, *Mürücu'z-Zehab*, I, 329; Stratos, Andreas N., *Byzantium in The Seventh Century* (A.D. 602-711), I-V, (trc. M.O.Grant-H.T.Hoinides), Amsterdam 1968-1980, III, 188.

⁶⁷ Taberî, *Tarih*, V, 315, 322; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 94.

⁶⁸ Muaviye dönemi Bizans seferleri için bk. Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990, s. 255-260; Uçar, Şahin, *Anadoluda İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 76-89; Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye*, s. 65.

⁶⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 217-223; Stratos, *Byzantium*, IV, 48.

⁷⁰ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 266; Taberî, *Tarih*, VI, 202; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 33; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 7.

zans'ın da bu harekete destek vermesiyle Müslümanlar Ermenistan'dan uzaklaştırıldılar. Bu gelişmeler üzerine Emevî devleti Bizans ile vergi karşılığında anlaşma yapmak zorunda kaldı. Abdülmelik, anlaşma gereği Bizans'a taahhüt edilen vergiyi Rum parasıyla değil kendi bastırıldığı altın sikkelerle ödemek istemesi, Bizans'ın da bunu kabul etmemesi sebebiyle savaş tekrar gündeme geldi. Hicretin 75. (M.695) yılında başlayan savaşlar sonucunda Ermenistan'ın güney kısımları ve Maraş Müslümanların kontrolüne geçti (H.75/M.695). Bu askerî başarıların hemen ardından Emevîlerin Anadolu üzerine geleneksel yaz ve kış seferleri başlatıldı. (H.79/M.698-699) yılında Suriye'de görülen veba salgını⁷¹ sebebiyle bölgede Arap hâkimiyetinin zaafa uğramasından istifade eden Bizanslılar Antakya'yı işgal ettiler. Buna karşılık Abdülmelik bir yıl sonra (H.80/M.700) oğulları Velid ve Abdullah'ı Anadolu üzerine gönderdi. Bu ikinci sefer sonucunda Arap orduları Erzurum'u ele geçirdiler(H.81/M.700).⁷² İki yıl sonra (H.83/M.702) Dârende yine Abdullah b. Abdülmelik tarafından fethedildi. Halife 84 (703) yılında Abdullah b. Abdülmelik'i Rum seferine çıkardı. Abdullah Antakya'yı aştıktan sonra günümüzde Tarsus şehri sınırları içinde yer alan Massîsa⁷³ denilen bölgeye ulaştı.⁷⁴

Abdülmelik b. Mervan zamanında Bizans topraklarına karşı gerçekleştirilen seferler Muaviye dönemiyle karşılaştırıldığında daha az etkilidir. Bu süreçte Arap orduları Bizans ile genelde sınır boylarında mücadele etmişler ve seferlerini kısa sürede tamamlayıp geri dönmüşlerdir. Hücumların daha etkisiz olmasında halifenin iç problemlere ağırlık vermek zorunda kalmasının etkisi büyüktür. Ancak yine de Abdülmelik'in devlet başkanlığı zamanında gerçekleşen askerî faaliyetlerin, kendisinin ardından oğlu Velid ve daha sonraki dönemlerde düzenlenecek Anadolu seferleri için önemli bir hazırlık sürecini teşkil ettiği de unutulmamalıdır.⁷⁵

Abdülmelik'in oğlu Velid döneminde (H.86-96/M.696-715) Emevîlerin Anadolu hareketi kesintisiz devam etti. Bu faaliyetler genel olarak halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'in koordinesinde gerçekleştirildi.⁷⁶ Mesleme, Cezire valisi olarak Harran'ı bölgenin başkenti yaptıktan sonra batıda Anadolu, kuzeyde ise

⁷¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 204, 215; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 203; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 27.

⁷² Abdülmelik dönemi Anadolu seferleri ve komutanları hakkında bk. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 281-282.

⁷³ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 144-145.

⁷⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 225; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 225-226; Taberî, *Tarih*, VI, 385.

⁷⁵ Abdülmelik dönemi Anadolu seferleri hakkında bk. Uçar, Şahin, *İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 92-104.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,106-107.

Hazarlar üzerine gerçekleştireceği seferler için burayı askerî hareket merkezi olarak kullanmaya başladı.⁷⁷ Bu dönemin ilk Anadolu seferleri Velid'in halifelige geçiş yılı olan H.86 (705)'da Mesleme b. Abdülmelik tarafından başlatıldı. Hicretin 87. (M.706) yılında Mesleme'den başka Yezid b. Cübeyr ve Hişam b. Abdülmelik komutasındaki ordular düzenledikleri hareketle Anadolu'da kaleler zaptedip, pek çok esir ve ganimetle geri döndüler.⁷⁸ Mesleme b. Abdülmelik, Abbas b. Velid, Ömer b. Velid, Mervan b. Velid, Abdülaziz b. Velid, Velid b. Hişam ve Yezid b. Ebü Kebşe komutasında gerçekleştirilen Anadolu seferleri yaklaşık on yıl sürdü.⁷⁹ Bunun sonucunda Araplar Anadolu'da bazı stratejik noktaları ele geçirdiler; Mesleme b. Abdülmelik hicretin 93. (M.711-712) yılında Malatya civarında bulunan üç kaleyi kontrol altına aldı.⁸⁰ Bundan bir yıl sonra (H.94/M.712-713) Abbas b. Velid Antakya ve Tarsus'u fethetti.⁸¹ Hicretin 95. (M.712) yılında Mesleme b. Abdülmelik Amasya'yı, halifenin oğlu Abbas da Hereclea'yı (Ereğli) ve civarını⁸² kontrol altına aldı.⁸³

Velid b. Abdülmelik'in halifeliğinde Araplar ile Bizans arasındaki ilişkiler genelde askerî faaliyetler olarak gerçekleşirken iki devlet arasında istisnaî bir şekilde işbirliği faaliyetlerine de şahit olunmuştur. Esasında bir uluslararası ilişkiler kuralı olarak resmî savaş halleri bütün ticarî faaliyetleri ve saygıya dayalı ilişkilerin durdurulmasını gerektirmez. Bu iki büyük devlet de savaş halinde olsalar bile karşılıklı olarak ticarî ilişkilerin sürmesine izin vermişlerdir. Savaş harici münasebetlerin resmî düzeyde gerçekleştiğini gösteren işaretlerden en önemlisi ise gerek Medine'deki Hz. Peygamber (sav) mescidinin yenilenmesinde, gerekse

⁷⁷ Ya'kübî, II, 317-318; Taberî, VI, 426, 429, 434, 436, 439, 441, 454, 468-469, 522-523, 530-532, 553, 555; İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Sikâtüddin Ali b. Hasan, *Tarihu Medineti Dimaşk*, (thk, Ali Şîrî), I-LXXVIII, Beyrut 1997, LVIII, 30-33, 36-38. Hattâb, Mahmud Şit, *Mesleme b. Abdülmelik b. Mervan*, Dımeşk 1985; Azimli, Mehmet, "Mesleme b. Abdülmelik ve Fütûhatı", *Dicle ÜİFD*, sy.2, Diyarbakır 2000, s. 85-103.

⁷⁸ Taberî, *Tarih*, VI, 426, 429; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 271-272, 283, 289, 294.

⁷⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 266; Taberî, *Tarih*, VI, 429, 434, 439, 442, 454, 468, 469, 483, 492; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 283, VII, 27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 108, 110, 116, 119, 129, 131, 135; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 74-75, 77, 83, 84.

⁸⁰ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 211; Taberî, *Tarih*, VI, 468; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 129.

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 129, 135; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 95, 174.

⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 135.

⁸³ Velid b. Abdülmelik dönemi Anadolu fetihleri için bk. Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 234-235, 249; Ya'kübî, *Tarih*, II, 291-292. Ayrıca bk. Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 104-108.

Şam Emevî Camii'nin inşa edilmesinde halife Velid b. Abdülmelik'in Bizans İmparatoru'ndan usta ve inşaat malzemesi talep etmesi, bu isteğinin de muhatabı tarafından kabul edilip Bizanslı mozaik ustalarının Emevî başkentine gönderilmesidir. Konuyla ilgili rivayetler bazı farklılıklar arz etmekle birlikte, ortak nokta Velid b. Abdülmelik'in Bizans İmparatoru II. Iustinianos'a (M.705-711) mektup yazıp Emevî Camii ve Mescid-i Nebevî'yi genişletme çalışmaları için yardım istemesi ve ondan müsbet cevap almış olmasıdır. İbn Kuteybe⁸⁴, Ebû Hanîfe ed-Dineverî⁸⁵, Ya'kûbî⁸⁶, Taberî⁸⁷, Makdisî⁸⁸, Yâkut el-Hamevî⁸⁹ ve Semhûdî⁹⁰ gibi tarihçiler eserlerinde bu hususa işaret ederler.⁹¹

Velid b. Abdülmelik'in Emevî Camii veya Mescid-i Nebevî için Bizans İmparatoru'ndan yardım aldığı şeklinde tarih kaynaklarında geçen rivayetler, sonraki dönem araştırmacıları tarafından tartışma konusu yapılmıştır. Bu hususta müstakil bir makale kaleme alan Creswell bu rivayetlerin birer efsaneden ibaret olduğunu ileri sürerken⁹², diğer bir araştırmacı Philip Hitti verilen bilginin doğruluğu hususunda görüş belirtir.⁹³ Bizans tarihçisi Vasiliev, Müslümanlar ile Bizans arasında savaşın hemen hiç eksik olmadığını vurgulamasının ardından, buna rağmen kültürel ilişkilerin de varlığına dikkat çekerek Velid'in isteği üzerine Bizans İmparatoru tarafından gönderilen usta ve mozaiklerin Dimaşk, Medine ve Kudüs'teki camilerde kullanıldığını belirtir.⁹⁴ Oleg Grabar ve Cheikho da söz konusu rivayetleri kabul edenler arasında yer alır.⁹⁵ Bu değerlendirmelerden sonra halife Velid b. Abdülmelik ile Bizans

⁸⁴ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Kahire 1963, I, 199.

⁸⁵ Dineverî, *el-Ahbârü't-Tvâl*, s. 326.

⁸⁶ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 284.

⁸⁷ Taberî, *Tarih*, VI, 436.

⁸⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, (nşr. M.J. de Goje), Leiden 1877, s. 158.

⁸⁹ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 102-103.

⁹⁰ Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut 1997, II, 518-519.

⁹¹ Bu konuda geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Gibb, Hamilton, A.R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, (çev. Komisyon), İstanbul 1991, s. 61-77. Yazıcı, Talib, "Emeviyye Camii", *DİA*, XI, 108.

⁹² Creswell, "The Legend that al-Walid Asked for and Obtained Help from the Byzantine Emperor", *JRAS*, 1956/3-4, s. 143-144.

⁹³ Hitti, Philip, *History of Syria*, London 1951, s. 515.

⁹⁴ Vasiliev, Alexander A., "Byzantium and Islam", *Byzantium An Introduction to East Roman Civilization* (ed. N.H. Baynes-L.B. Moss), Oxford 1948, s. 318.

⁹⁵ Grabar, Oleg, "Islamic Art And Byzantium", *DOP* 18, (1964), s. 82; Cheikho, Louis, *en-Nasrâniyye ve Âdâbuhâ beyne'l-Arabi'l-Câhiliyye*, Beyrut 1989.

İmparatoru arasında para, malzeme ve insan unsuruna dayalı bir yardımın gerçekleştirildiği kabul etmek mümkündür.⁹⁶

Velid döneminde Arapların Anadolu üzerine gerçekleştirdikleri seferlerde elde ettikleri başarılarında o dönemde Bizans'taki iktidar çekişmelerinin büyük rol oynadığı bir gerçektir. Bu gelişmelerden istifade etmek isteyen ve Anadolu üzerine baskıyı daha da artıran Velid b. Abdülmelik'in asıl hedefi İstanbul'du. Halife doğuda ve batıda gerçekleştirdiği büyük fetihleri Bizans'ın başkentini ele geçirmekle taçlandırmak istiyordu. Ancak Hicretin 96. (M.715) yılındaki ani ölümü onun bu niyetini gerçekleştirmesine engel oldu.⁹⁷ Velid zamanında olgunlaştırılan İstanbul muhasarası kardeşi ve selefi Süleyman b. Abdülmelik tarafından gerçekleştirilmiştir.

Dâhilî problem ve çatışmalar sebebiyle Süleyman b. Abdülmelik dönemi (H.96-99/M.715-717) Emevîler devletinde duraklama veya içe kapanma dönemi olarak görülür. Onun dahilî mücadelelerle geçen ve kısa süren iktidarının en önemli dış politik gelişmesi ise Bizans'ın başkenti İstanbul'un fethine yeniden teşebbüs edilmesidir. Nitekim Hicretin 98. (M.716-717) yılında halifenin emriyle Mesleme b. Abdülmelik karadan, Ömer b. Hübeyre de denizden Bizans'ın başkentini ele geçirmek için harekete geçmişlerdir.⁹⁸ Kara harekâtını başlatan Mesleme ile Ömer b. Hübeyre o yılın kış aylarında Anadolu'da kalmış, baharın gelmesiyle birlikte Ömer b. Hübeyre Anadolu'nun doğusundan, Bergama'da konuşlanan Mesleme de batı kısmından yola çıkarak birlikte Çanakkale boğazını aşmışlar ve İstanbul'u Hicretin 98. yılı Ağustos ayında (M. 716) kuşatma altına almışlardır.⁹⁹

İstanbul muhasarasında ordunun başkomutanı Mesleme b. Abdülmelik kuşatmanın kaldırılması halinde kişi başına bir dinar ödenmeyi taahhüt eden Bizans kralı III. Theodosios'un (M.715-717) barış teklifini geri çevirdi.¹⁰⁰ Bunun üzerine aynı anda hem karadan hem de denizden saldırılar başladı. Ancak bu esnada meydana gelen şiddetli İodos, Arap gemilerini sürükleyerek donanmanın parçalanmasına sebep oldu. Arapların paniklemeden istifade eden Bizans donanması hücum ederek Müslüman gemilerini kullanılmaz

⁹⁶ Bu konuda bilgi ve değerlendirmeler için bk. Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 210-217.

⁹⁷ Taberî, *Tarih*, VI, 495.

⁹⁸ Taberî, *Tarih*, VI, 523, 530-531; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 24, 26; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 167-170.

⁹⁹ Ya'kübî, *Tarih*, II, 299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 167-170, 174; Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 145.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 146-147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 167-170.

hale getirdi.¹⁰¹ Bizans'ın bu savaşta da en büyük savunma silahı Rum ateşi oldu. Bizans askerleri Arap donanmasının arasına dalarak yiyecek ihtiyacını karşılayan erzak gemilerini bu silahla ateşe veriyorlardı.¹⁰² Denizdeki kayıpların yanında karadan yapılan taarruzların da muhkem surlar karşısında netice vermemesi üzerine Müslümanlar takviye kuvvet gelinceye kadar muhasaraya ara verdiler. Ancak o yıl (H.98/M.717) kışın uzun ve şiddetli yaşanması, erzak gemilerinin de Rumlar tarafından imha edilmiş olması Arap askerlerin çok sıkıntı çekmelerine ve büyük zayıf vermelerine sebep oldu.¹⁰³ Müslümanlar kuşatmayı kaldırmadılar, ancak gerekli yardım alamamaları sebebiyle kışı açlık ve sefalet içerisinde geçirmek zorunda kaldılar.¹⁰⁴

Hicretin 99. (M.718) yılının ilkbaharında Mısır donanması Arap muhasaracıların beklediği yardımı getirdi. Yaklaşık 300 gemilik erzak İstanbul'a ulaştı. Fakat Müslüman donanma içinde bulunan Hıristiyan tayfalar isyan edip ele geçirdikleri gemilerle Bizans kralı III. Leon'a (M.717-741) ulaşarak muhasaracı donanmanın yerini haber vermeleri üzerine Arap gemileri Rum ateşi destekli Bizans saldırılarına maruz kaldı. Rum ateşinden kaynaklanan yangınlarda birçok gemi battı. Sağlam kalanları ise Bizanslıların eline geçti.¹⁰⁵ Rumların denizden gerçekleştirdikleri saldırılara ilave olarak Mesleme'nin idaresindeki kara birlikleri Bulgarların; ona yardıma gelen Amr b. Kays idaresindeki askerler de Slavların saldırısına uğradı.¹⁰⁶ Böylece Araplar aynı anda hem Bizans, hem Bulgar hem de Sırlara karşı savaşmak zorunda kaldılar. Bu olumsuz gelişmelere rağmen başkomutan Mesleme halifenin kesin emri gereğince muhasarayı devam ettirdi. Fakat Hicretin 99. yılında (M.717-718) Süleyman b. Abdülmelik'in vefatının ardından Emevî halifesi olan Ömer b. Abdülaziz'den (H.99-101/M.717-720)¹⁰⁷ geri

¹⁰¹ Uçar, Şahin, *İslâm Bizans Mücadelesi*, s. 114 (Lebeau, *Histoire du Bas Empire*, XII, (nşr. M. St. Martin, Paris 1824-1836, s. 116'dan).

¹⁰² Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 145-146.

¹⁰³ Ya'kübî, *Tarih*, II, 299; Taberî, *Tarih*, VI, 531; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 174, 184; Canard, Marius, "*Tarih ve Efsaneye Göre Araplar'ın İstanbul Seferleri*", s. 226.

¹⁰⁴ Bailly, A., *Bizans Tarihi*, s. 158; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, II, 322; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 71.

¹⁰⁵ Canard, Marius, *İstanbul Seferleri*, s. 226; Uçar, Şahin, *İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 113-116; Öztürk, Necdet, s. 40; Yiğit, İsmail, "*Emevîler Zamanında Gerçekleşen İstanbul Seferleri*", 2, s. 56.

¹⁰⁶ Ya'kübî, *Tarih*, II, 299; Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 146; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, s. 322; Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 108-119.

¹⁰⁷ Ömer b. Abdülaziz'in İstanbul muhasarasını kaldırması, onun askeri faaliyetlerin en alt düzeye indirilmesi politikasının bir sonucudur. Zira halife göreve gelir gelmez gerek doğuda, gerekse batıdaki askeri seferlere son

dönülmesi emrinin gelmesi üzerine kuşatmaya son verildi.¹⁰⁸ Bu şekilde bir yıldan fazla süren büyük İstanbul kuşatması neticesiz kalmış oldu.¹⁰⁹ Sefer dönüşünde Müslümanlar hem düşman saldırılarına, hem de tabii felaketler sebebiyle pek çok kayıp verdiler. Sonuçta muhasaracı askerler sadece beş gemi ile Suriye'ye dönebildiler.¹¹⁰ Bundan dolayı Süleyman b. Abdülmelik zamanında gerçekleştirilen İstanbul'un fethi teşebbüsü Arap fetih tarihinin en büyük başarısızlıklarından biri olarak kabul edilir.

Süleyman b. Abdülmelik dönemindeki İstanbul muhasarası esnasında Mesleme b. Abdülmelik tarafından burada bir cami yaptırıldığı tarih kaynaklarında yer almaktadır. Bu konuda ilk bilgi veren müellif ünlü coğrafya bilgini Mukaddesî'dir. Ona göre Arap komutanın talebiyle Bizans İmparatoru elindeki Arap esirlerinin ibadet etmeleri için sarayın karşısında bir bina inşa ettirmiştir.¹¹¹ Mesleme Camii olarak isimlendirilen bu mekanın varlığı sadece Müslüman alimler değil, Bizanslı tarihçiler tarafından da tescil edilmiştir. Nitekim Constantinus Porphyrogenetos (M.913-959) İstanbul'daki Müslümanlara ait olan bu mescidin Mesleme'nin talebi üzerine Praetorium'da yapıldığını zikreder.¹¹²

Ömer b. Abdülaziz'in kısa süre halifeliği, Emevîler döneminde (H.99-101/M.717-720) bir sosyal barış ve toplumsal restorasyon süreci olarak değerlendirilir. En geniş sınırlarına ulaşmış olmasına rağmen devletin iç bünyesinde büyük problemlerin bulunduğunu ve kısa vadede çözülmediği takdirde bunların yakın zamanda bölünmeye ve ülkenin çöküşüne sebebiyet vereceğini düşünen halife, göreve gelmesiyle birlikte dahilî politikaya yönelerek devletin toplumsal temellerini sağlamlaştırmaya ve iç bünyede meydana gelen dağınıklığı gidermeye müteveccih adımlar atmaya başlamış, bu

verilmesini istemiş, uzak beldelerdeki askerî garnizonların geri çekilmesini, yine uzak şehirlere yerleştirilmiş Arapların da merkeze yakın eski Arap şehirlerine iskan edilmesini emretmiştir. Mesela halife bir Bizans taarruzundan çekindiği için halk istememesine rağmen Darend'e bulunan Müslümanları Şam'a daha yakın mevkiye olan üstelik harap vaziyetteki Malatya'ya yerleştirmiştir. (bk. Belâzurî, *Futuhu'l-Buldân*, s. 262).

¹⁰⁸ Taberî, *Tarih*, VI, 546, 553; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 151, 155; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 174, 184.

¹⁰⁹ Ostroagorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 146.

¹¹⁰ Canard, Marius, *İstanbul Seferleri*, s. 226; Bailly, A., *Bizans Tarihi*, s. 158; Hitti, Phillip, *İslâm Tarihi*, II, 322. Süleyman b. Abdülmelik dönemindeki İstanbul kuşatması hakkında bk. Uçar, Şahin, *İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 108-118.

¹¹¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, Leiden 1967, s. 147; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 174.

¹¹² Canard, Marius, s. 233; Öztürk, Necdet, "Fetih Öncesi İstanbul Kuşatmaları", s. 40; Caminin daha sonraki dönemdeki siyasî ilişkilerde oynadığı rol için bk. Yiğit, İsmail, "Emevîler Zamanında Gerçekleşen İstanbul Seferleri", s. 61.

amaçla öncelikle askerî faaliyetleri durdurmuştur. Yeni politikanın bir sonucu olarak Hicretin 99. yılında (M.717-718) Süleyman b. Abdülmelik'in başlatmış olduğu İstanbul muhasarasına son verilmiştir.¹¹³

Emevîler devletinin son büyük halifesi kabul edilen Hişam b. Abdülmelik (H. 105-125/M.724-743) seleflerinin başlatmış olduğu Anadolu'yu hedef alan askerî faaliyetleri devam ettirdi. Bu amaçla göreve gelmesinin ikinci yılından itibaren (H.107/M.725-726) Rum topraklarına ordu sevk etmeye başladı. İlk olarak Muaviye b. Hişam, Meymûn b. Mihrân ve Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki ordular Rum sınırını aştılar.¹¹⁴ Bir sonraki yıl Mesleme b. Abdülmelik Kayseri'yi ele geçirirken, İbrahim b. Hişam Anadolu'da önemli birkaç Rum kalesini fethetti.¹¹⁵ Bunlardan başka Müslüman ordular Konya, Kemah, Kayseri, Malatya Niksar, Çankırı ve Ankara şehirlerine kadar ulaşan seferlere imza attılar. Halife ele geçirdiği bazı Anadolu şehirlerine sınırlı sayıda Arap kabilelerini yerleştirmek suretiyle bölgede İslâmlaşma faaliyetini gerçekleştirmeye çalıştı.¹¹⁶ Bu dönemde karadaki başarılı neticelere rağmen İstanbul'u hedef alan yeni bir sefer yapılamamış, Arap orduları batı hattında ancak İznik'e kadar ulaşabilmişlerdir.¹¹⁷ Arapların Hişam b. Abdülmelik zamanındaki bu taarruzları her ne kadar Bizans'ı belli ölçüde sıkıntıyı düşürmüşse de, daha öncekilerle kıyaslandığında devletin varlığını tehdit edecek boyutlara ulaşamamıştır.¹¹⁸

Hişam b. Abdülmelik'ten sonra Anadolu'da Arap-Bizans mücadelesi uzun bir duraklama dönemine girmiştir. Zira Emevîler devleti bu tarihten itibaren sürekli olarak iç problemlerle, özellikle de ülkenin her tarafına yayılmış olan kabile savaşlarıyla boğuşmak zorunda kalmıştır. Diğer taraftan Horasan'da başlayan Abbâsî ihtilali dikkatlerin ülkenin doğusuna kaymasına sebep olmuş, bu nedenle diğer fetih hareketleriyle birlikte Anadolu seferleri de gündemden düşmüştür. Sonraki tarihi süreçte Anadolu üzerindeki nüfuz

¹¹³ Taberî, *Tarih*, VI, 546, 553; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 151, 155; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 174, 184.

¹¹⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 264; Ya'kübî, *Tarih*, II, 328-329; Taberî, *Tarih*, VII, 40; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 117.

¹¹⁵ Taberî, *Tarih*, VII, 43; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 256.

¹¹⁶ Ya'kübî, *Tarih*, II, 328-329; Taberî, *Tarih*, VII, 40, 43, 46, 54, 67, 88, 90, 92-93, 99, 113, 139; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 121, 131, 143. Hişam b. Abdülmelik (105-125/724-743) dönemi Bizans seferleri için bk. Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısında Hişam b. Abdülmelik*, Ankara 2001, s. 176-183; Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 69-87.

¹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 159, 164, 169, 174, 176, 192. Bailly, A., *Bizans Tarihi*, s. 159; Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 120-125; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 85.

¹¹⁸ Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 146.

mücadelesi Bizans ile Emevîlerin yerini alan Abbâsîler arasında gerçekleşmiştir. Ancak Abbasîlerin Bizans ile mücadelesi hiçbir zaman Emevîler dönemindeki boyut ve şiddetine ulaşamamıştır. Zira İslâm devletinin başkenti Dimaşk'tan Bağdat'a nakledilmiş, ülkenin güç merkezi Suriye'den Irak-İran hattına kaymıştır. Dolayısıyla Anadolu üzerindeki Bizans hâkimiyeti Türklerin Anadolu'ya gelişlerine kadar devam etmiştir.

Sonuç

İslâmiyet'ten önce Arapların Bizans'la ilişkilerini milattan öne başlayan Arap-Roma münasebetinin bir devamı olarak görmek mümkündür. Nitekim M.Ö IV. Asır ile M. 106 yılları arasında hüküm süren ve başkentleri Petra olan Nabâtîler uzun bir süre Roma İmparatorluğu ile aşılmaz Hicaz çölü arasında tampon bölgesi görevi yapmışlardır. Ancak daha bu devlet İmparator Traianus (M. 98-117) tarafından ortadan kaldırılmıştır. Nabâtîlerden sonra M. Ö. I. yüzyılda Biladü's-Şam'da Tedmürlüler (Palmirliler) devleti kurulmuştur. Ancak üç asır yaşayabilen Tedmürlülerin akıbeti de Nabâtîlerden farklı olmamış; İmparator Orelan (M.270-275) Kraliçe Zenubiye üzerine yürüyerek başkent Tedmür'ü işgal etmiş ve bu devletin varlığını son vermiştir.

Bizans İmparatorluğu'nun kurucusu kabul edilen I. Konstantinos doğuda Araplar ve Sâsânîlerden gelebilecek saldırılara karşı koyabilmek amacıyla sınır bölgesindeki Arap kabileler ile yeniden ilişki kurmuş, o ve takipçileri burada küçük devletlerin teşekkülüne müsamaha göstermişlerdir. Bu devletlerin en önemlisi ise Güney Arabistan'da Me'rib Barajı'nın yıkılmasıyla kuzeye göç eden Araplar tarafından kurulan Gassânîlerdir. Bu devlet Bizans'ın himayesiyle varlığını Emevîlerin doğuşuna kadar sürdürmüştür.

Hicazlı Araplar ile Bizanslılar arasındaki ticarî ilişkiler ise İslâm öncesi döneme ulaşır. Nitekim Hz. Peygamber'in (sav) kabilesine adını veren dedesi Hâşim, Rumlar ve Gassânîler ile Mekkeliler adına bir ticaret anlaşması yapmıştır. İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Peygamber'in (sav) 12 yaşında iken amcası Ebû Talib'in de katıldığı bir ticaret kervanıyla Medine-Dimaşk yolu üzerinde bulunan Busra'ya geldiği ve burada Bahira isimindeki rahip ile görüştüğü kaydedilir.

İslâmiyet'in zuhurundan sonra Hicazlı Araplar ile Bizans devleti arasındaki resmî ilişkiler Hz. Peygamber'in (sav) davet mektuplarıyla başlar. Allah Rasûlü (sav) Hicrî 8. yılın başında (M. 629) Dıhye b. Halife el-Kelbî'yi Bizans İmparatoru'na, Hâris b. Umeyr'i Busra valisine elçi olarak görevlendirmiş, Gassânî emirlerinden Şürahbîl b. Amr ise Medine'den gelen elçiyi kendi

topraklarından geçerken tutuklayıp öldürmüştür. Allah Rasûlü (sav) buna karşılık Zeyd b. Hârise komutasındaki bir orduyu kuzeye doğru harekete geçirmiştir. Müslümanlar ile Bizans ilk defa Mûte'de karşı karşıya gelmişlerdir. Bu hadiseden bir yıl sonra Hz. Peygamber'in (sav) ordusu Medine-Şam yolu üzerinde bulunan Tebük'e kadar ilerleyip burada 20 gün kalmak suretiyle Bizans İmparatorluğu'na karşı açıkça meydan okumuştur. Rumların burada Müslüman Araplara karşı çıkmamış olması, Bizans'ın Arap Yarımadası'nın kuzey tarafında yer alan bölgeleri Araplara terk ettiklerinin bir işaretidir. Nitekim bu hadiseden sonra ne Bizanslılar, ne de bölgede onların müttefiki Araplar Müslümanlar üzerine herhangi bir askerî faaliyet gerçekleştirebilmişlerdir.

İslâm tarihinde Hulefâ-i Râşidîn dönemi İslâmiyet'in Arap Yarımadası dışına hızla yayılmaya başladığı ve Bizans'ın uzun yıllar Sâsânîlere karşı korumaya çalıştığı toprakların Müslümanların eline geçtiği dönemi temsil eder. Bizans bu zaman zarfında Arap taarruzlarına mukavemet güçlü bir gösterememiş, kısa süre içinde Filistin, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'nın tamamından çekilmek zorunda kalmıştır. Sonuçta Şam bölgesinde Dimaşk, Kudüs, Busra, Hama, Humus gibi önemli merkezler Müslümanların eline geçmiştir. Aynı anda Hz. Ömer tarafından Şam valiliğine getirilen Muaviye b. Ebû Süyfan Anadolu topraklarına düzenli seferler başlatmıştır. Onun faaliyetleri Hz. Osman'ın halifeliği esnasında daha da etkin hale gelmiş, Arap orduları Antakya, Tarsus ve Malatya'ya kadar ulaşmışlardır. Ayrıca doğu Akdeniz'deki en önemli stratejik merkez olan Kıbrıs adası Muaviye tarafından fethedilmiştir. Hz. Ali'nin halifelğe gelmesinden sonra meydana gelen iç problemler sebebiyle sekteye uğramış fetih faaliyetleri Muaviye'nin Müslümanların siyasî birliğini sağlamasından sonra yeniden başlamıştır. Onun halifeliği dönemindeki seferler yaz ve kış olmak üzere yılda iki defa gerçekleştirilmiştir.

Müslüman Araplar, Suriye ve Mezopotamya topraklarında hızla ilerleyip buraları hızla Araplaşmasını sağlamışlardır. Aynı askerî hareketlilik Anadolu'da da gerçekleştirilmiş olmasına rağmen Emevîler bu coğrafyayı Araplaştırma politikası takip etmemişlerdir. Ayrıca burada zapt ettikleri büyük şehirlerde tutunmak için büyük gayret sarf etmemişlerdir Anlaşıldığını kadarıyla coğrafya ve tabiat şartlarının farklılığı sebebiyle Araplar özellikle aşılmaz Toros dağlarının kuzey ve batı kısımlarına yerleşmeyi, buraları kendilerine yurt edinmeyi düşünmemişlerdir.

Muaviye döneminde gerçekleştirilen Anadolu seferlerinin en önemlisi İstanbul'un fethi girişimidir. İlk kuşatmada istenilen netice alınamayınca Hicretin (H.54/M.674) yılı baharında yeni bir hücum gerçekleştirilmiştir. Başlangıçta mühim başarılar elde edilmişse de

asıl hedefe ulaşamamıştır. Bunun sebebi ise Bizans'ın elinde Rum ateşi olarak meşhur olan terkibi ve imali sadece kendileri tarafından bilinen bir tür yanıcı ve patlayıcı maddeden meydana gelen çok güçlü bir silahtı. Bu başarısız girişimden sonra Arap orduları (H.54-58/M.673-677) yılları arasında Bizans üzerine seferlerini sürdürmüşler, ancak muhasara sonunda yine netice alamamışlardır.

Emeviler devrinde Muaviye'den sonra ikinci defa dahilî istikrarı sağlayan Abdülmelik b. Mervan (H.65-86/685-696) Hicretin 73. (M.692-693) yılında Bizans'a karşı harekete geçti. Seferler sonucunda Maraş, Erzurum ve günümüzde Tarsus şehri sınırları içinde yer alan Massîsa fethedildi. Bu dönemdeki Anadolu seferler Muaviye dönemiyle karşılaştırıldığında daha az etkilidir. Ancak Abdülmelik zamanındaki askerî adımların, oğlu Velid ve daha sonraki dönemlerde gerçekleşen Anadolu seferleri için önemli bir hazırlık süreci olduğu unutulmamalıdır.

Velid b. Abdülmelik döneminde (H.86-96/696-715) Emevîlerin Anadolu hareketi kesintisiz devam etmiş, bu faaliyetler halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik baş komutasında yaklaşık on yıl sürmüştür. Sonuçta Malatya civarında bulunan üç kale alındı, Antakya, Tarsus, Amasya ve Ereğli Araplar tarafından fethedilmiştir.

Araplar Emevîler devletinde Süleyman b. Abdülmelik döneminde (H.96-99/M.715-717) Bizans'ın başkenti İstanbul'un fethine yeniden teşebbüs etmişlerdir. Hicretin 98. (716-717) yılında Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki ordu İstanbul'u muhasara altına almıştır. Bu kuşatmada da Rumların Müslümanlara karşı en büyük kozları yine Rum ateşi olmuş, Bizans askerleri Arap hareketini bununla felce uğratmışlar ve gemilerini bu silahla kullanılmaz hale getirmişlerdir. Dolayısıyla Süleyman b. Abdülmelik zamanında gerçekleştirilen bu askerî harekât Arap fetih tarihinin en büyük başarısızlıklarından biri kabul edilir.

Hişam b. Abdülmelik (H. 105-125/M.724-743) zamanında da Bizans ile sıcak çatışmalar yaşandı. İlk olarak Arap orduları Muaviye b. Hişam ve Mesleme b. Abdülmelik kumandasında Rum sınırını aştılar. Anadolu topraklarına saldırılar her yıl aralıksız devam etti, ancak kalıcı başarı elde edilemedi. Hicretin 122 (M. 740) yılında (Afyon) yakınında III. Leon'un oğlu Konstantinos'un ordusuyla karşı karşıya gelen Müslümanlar ağır bir yenilgiye uğrayınca, Bizans kendi açısından Anadolu'da ciddî bir Arap tehdidinden kurtulmuş oldu.

Hişam b. Abdülmelik'ten sonra Anadolu'da Arap-Bizans mücadelesi duraklama dönemine girmiştir. Zira Emevîler bu tarihten itibaren sürekli olarak iç problemlerle ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle Arapların Anadolu seferleri gündemden düşmüştür. Bu

devletin yıkılmasından sonra da Anadolu üzerinde nüfuz mücadelesi Bizans ile Abbâsiler arasında gerçekleşmiştir. Ancak başkentlerini daha doğuya taşımaları sebebiyle Abbâsiler'in Bizans ile mücadelesi ancak asgarî düzeyde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Anadolu üzerindeki Bizans kontrolü Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu fetihlerine kadar devam etmiştir.

Kaynakça

- ALGÜL, Hüseyin, "Ebû Eyyûb el-Ensârî", *DİA*, X, 124.
- AVCI, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003.
- AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebû Süfyan*, Ankara 1990; Aycan, İrfan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara 1993.
- AZİMLİ, Mehmet, "Mesleme b. Abdülmelik ve Fütûhatı", *Dicle ÜİFD*, sy.2, Diyarbakır 2000.
- BAILLY, Auguste, *Bizans Tarihi*, I-II, (çev. Haluk Şaman), İstanbul ts., (Tercüman 1001Temel Eser).
- BELÂZÜRÎ, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem, 1963; *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987.
- CANARD, Marius, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", (çev. İsmail Hami Danişmend), *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1956.
- CEVAD ALÎ, *el-Mufassa fî Tarihi'-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1993.
- CRESWELL, K.A. Cameron, "The Legend that al-Walid Asked for and Obtained Help from the Byzantine Emperior", *JRAS*, 1956/3-4.
- ÇAĞATAY, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1957.
- CHEIKHO, Louis, *en-Nasrâniyye ve Âdâbuhâ beyne'l-Arabi'l-Câhiliyye*, Beyrut 1989.
- DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbâru't-Tıvâl*, (nşr. Ömer Faruk Tabbâ), Beyrut ts. (Dâru'l-Erkam).
- ESLEM, Muhammed, "Emir Muaviye'nin Halifeliği Sırasında İstanbul'a Düzenlenen İlk Seferler", *I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu*, İstanbul 1996.
- GRABAR, Oleg, "Islamic Art And Byzantium", *DOP* 18, (1964).

- GÜNALTAY, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, (sad. M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli), Ankara 1997.
- GIBB, Hamilton, A.R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, (çev. Komisyon), İstanbul 1991, s. 61-77
- HALÎFE B. HAYYÂT, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854), *Tarih*, (thk. Züheyl Zekkâr), Beyrut 1993.
- HATTÂB, Mahmud Şit, *Mesleme b. Abdümelik b. Mervan*, Dımaşk 1985; "Şimali Afrika'nın Fetih Kahramanları", (çev. Osman Öztürk), *Bellekten*, 33/129, Ankara 1969.
- HITTI, Philip, *History of Syria*, London 1951; *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), I-V, İstanbul 1980.
- HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970.
- İBN ABDİLBER, İbn Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstî'âb fî Ma'riteti'l-Ashâb*, I-IV, Kâhire ts. (Dâru Nehdati Mısır).
- İBN ABDİLHAKEM, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdillâh (257/870), *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991.
- İBN ABDİRABBÎH, Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed (327/939), *Kitabu İkdî'l-Ferîd*, I-VII, Kâhire 1965.
- İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Sikâtüddin Ali b. Hasan, *Tarihu Medineti Dımaşk*, (thk. Ali Şirî), I-LXXVIII, Beyrut 1997.
- İBN HAVKAL, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî (367/977), *Kitabu Sîreti Arz*, Leyden 1967.
- İBN HİŞAM, Ebû Muhammed Abdümelik el-Himyerî (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebî), I-IV, Beyrut ts.
- İBN HURDAZBÎH, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillâh (280/893), *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967.
- İBN İSHÂK, Ebû Bekir b. Muhammed (151/768), *Sîretü İbn İshâk*, (thk. Muhammed Hamidullah), Konya, 1981.
- İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif--Mektebetü'n-Nasr).
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Mısır 1952; *Kitabu'l-Meârif*, Beyrut 1970.
- İBN SA'D, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).

- İBN TAGRİBERDÎ, Ebu'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf (874/469), *en-Nücümü'z-Zahire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, I-XXII, Kahire 1929.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992.
- İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630-1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986.
- KAZVİNÎ, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî (682/1283), *Âsâru'l-Bilâd veAhbâru'l-İbâd*, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdır).
- KILIÇ, Ünal, *Tartışmaların Odağündaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001.
- MAKDİSÎ, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl (350/966), *Ahsenü't-Tekâsîm*, (nşr. M.J. de Goje), Leiden 1877.
- MAKRİZÎ, Takıyyüddin Ahmed (845/1442), *Hıtat*, I-II, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).
- MANTRAN, Robert, *İstanbul Tarihi*, (çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2001.
- MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956), *Mürücü'z-Zehab*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964.
- MUHAMMED HUDARÎ BEY, *ed-Devletü'l-Emevîyye*, (thk. Şeyh Muhammed Osmanî), Beyrut 1986.
- NÜVEYRÎ, Şihabüddin Ahmed b. Abdülvahhab (733/1332), *Nihayetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, I-XXVII, Kâhire ts., (Dâru'l-Kütüb).
- OSTROGORSKY, G., *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995.
- ÖZTÜRK, Necdet, "Fetih Öncesi İstanbul Kuşatmaları", *İstanbul Armağanı*, I-III, Fetih ve Fatih, İstanbul 1995.
- SEMHÛDÎ, Ebu'l-Hasen Nureddin Abi b. Abdullah b. Ahmed (911/1506) *Vefâu'l-Vefâ*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1997
- STRATOS, Andreas N., *Byzantium in The Seventh Century (A.D. 602-711)*, I-V, (trc.M.O.Grant-H.T.Hoinides), Amsterdam 1968-1980.
- SUYÛTÎ, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Tarihu'l-Hulefâ*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1975.

- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân).
- UÇAR, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990; "Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, Konya 1986, sayı 1.
- VÂKIDÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/823), *Kitabu'l-Meğâzî*, (thk. Marsden Jones), I-III, Beyrut 1984.
- VASILIEV, A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. A.M. Mansel), Ankara 1943; "Byzantium and Islam", *Byzantium An Introduction to East Roman Civilization* (ed. N.H. Baynes-L.B. Moss), Oxford 1948.
- YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî, (284/897), *Tarih*, I-II, Beyrut 1960.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihabüddin Yakut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975.
- YAZICI, Talib, "Emeviyye Camii", *DİA*, XI, 108.
- YİĞİT, İsmail, "Emeviler Zamanında Gerçekleşen İstanbul Seferleri", 2. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, İstanbul 1997.
- ZEYDAN, Corci, *el-Arab Kable'l-İslâm*, (thk. Hüseyin Munis), Kahire ts.